

The Formation of the Modern Political Subject: Factors and Consequences of Bread Riots in the Naseri Period and a Critique of Conventional Historiography

Rohollah Ghasemi*

Sara Yousefikhah**

Abstract

This study focuses on historical moments neglected by conventional historiography, particularly bread riots during the Naseri era (1227–1274 AH/1848–1896 CE), triggered by economic crises like famine and bread shortages. Orientalist narratives often dismiss these uprisings as mere hunger-driven outbursts with negligible historical impact. However, their persistence, diverse social coalitions, and significant socio-political consequences necessitate re-examination. This research investigates: the causes of these riots, the social groups involved, and their broader outcomes. Drawing on E.P. Thompson's moral economy and Edmund Burke's social history frameworks, we analyze concepts such as justice-seeking, the clergy's pivotal role, the participation of diverse social strata, and the resultant political and social transformations. Employing a historical-documentary method, findings indicate that the riots were driven by famine, rulers' mismanagement, Islamic cultural values, and justice-oriented traditions. Key outcomes include organized uprisings through alliances among women, luti, clergy, and lower classes, the establishment of popular councils and associations, shifts in local governance, and the emergence of heightened political consciousness. These protests laid critical

* PhD in Political Sociology, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran (Corresponding Author),
r_ghasami@yahoo.com

** PhD in Political Sociology, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran, s_yousefikhah@ut.ac.ir,

Date received: 24/07/2025, Date of acceptance: 18/10/2025

groundwork for the modern political subject, challenging simplistic interpretations and highlighting their role in shaping Iran's socio-political evolution.

Keywords: Bread Riots, Orientalism, Moral Economy, Justice, Political Subjectivity.

Introduction

Certain historical events cannot be adequately explained or interpreted through conventional historiographical approaches, particularly those influenced by the Orientalist paradigm. When relying on these traditional frameworks, one is often compelled to overlook numerous historical moments. One such recurring moment in 19th-century Iran (13th century AH) is the phenomenon of bread riots. These events hold significance for several reasons. First, their temporal precedence relative to formal and widespread reforms, such as the Constitutional Revolution. Second, the frequency of these riots and uprisings throughout history underscores their historical importance; they are not isolated incidents but rather recurrent phenomena indicative of broader historical dynamics. Finally, these riots and uprisings originate primarily from economic grievances.

The aim of this study is to move beyond the theoretical impasses arising from conventional historical narratives and the Orientalist paradigm. It should be noted that the authors do not seek to outright reject Western theories. Research Questions:

1. Were the bread riots during the period under study solely driven by economic factors, or did moral (e.g., justice-seeking) and cultural (e.g., defense of traditions and values) dimensions influence their formation?
2. Which social groups and strata participated in these riots?
3. What were the consequences of the bread riots for the relationship between the people and the state?

Among historical studies, particularly those concerning Iran, these events have largely been overlooked. Rahmanian and Mirkiaei (1392) examined the impact of bread riots on state-society relations during the Naseri era. Similarly, Rahmanian and Mirkiaei (1393) explored the effects of drought and famine on land ownership in Naseri-era Iran. Their findings indicate that, with the decline of handicraft industries and reduced silk exports during the Naseri period, Iran's economy became heavily dependent on agriculture.

Materials and Methods

The research employs a historical-documentary method, drawing on primary and secondary historical sources, prior studies, and, in some sections, statistical analyses to collect data. The unit of analysis is the bread riots and uprisings triggered by shortages or famines of bread. The temporal scope of the study is the 19th century CE (13th century AH), with a primary focus on the Naseri era (1227–1274 AH, corresponding to 1848–1896 CE) under Nasser al-Din Shah Qajar, as this period witnessed the most significant protests.

Discussion and Results

The overarching approach of this study is grounded in E.P. Thompson's moral economy framework. This approach emphasizes the cultural and moral contexts that shape collective action and protests. Thus, while initial economic triggers such as famine or inadequate livelihoods are significant, they alone do not fully explain the organization of popular protests against the state. The legitimizing framework, rooted in the reciprocal duties between the state and the people, derives from the specific moral and cultural ethos of each society. Consequently, the legitimacy of protest and resistance, as understood through these theoretical and customary traditions, is a critical factor.

In conventional historiography, influenced by the Orientalist paradigm, these riots, protests, and events have been marginalized and understudied. These incidents have played a significant role in the evolution of historical thought and transformations in social structures. Such historiography can be termed "abstract history," as it omits real social forces, the role of material and objective structures, collective actors, and diverse social groups, reducing history to a linear, univocal, and uncontradictory narrative.

As evidenced by the findings, the causes of these riots include necessary conditions such as famine, drought, inflation, and the incompetence or mismanagement of rulers, as well as sufficient and structuring factors such as the moral and traditional values prevalent in society. Notably, justice-seeking and popular conceptions of justice, tied to the ruler's duty to uphold it, stem from the customary and Islamic culture of the society. Socially, these riots were characterized by a coalition of various urban lower classes, including women, soldiers, and *lutis* (urban toughs), supported by middle-class and influential groups such as the clergy, merchants, and urban traders. The political consequences of these riots include

changes in governance practices, such as the replacement of local rulers, the formation of popular councils (e.g., justice funds), and the emergence of political awareness among the populace.

Conclusion

The frequency of these protests and the collaboration among diverse social strata fostered an awareness among the people that alternative political structures and state-society relations were possible. The modern political subject was, in fact, taking shape through these prolonged protests and conflicts between the people and the state. Undoubtedly, these riots contributed to the formation of the Constitutional Revolution and its social foundations. In essence, these extended protests and the contentious space between the state and the people were instrumental in shaping the modern political subject, transforming state-society relations, and laying the groundwork for political modernity.

Bibliography

- Adamiyat, Feridun and Nateq, Homa. (1356). Social, Political, and Economic Thoughts in - Unpublished Works of the Qajar Era. Tehran: Agah. [in Persian]
- Adamiyat, Feridun. (1385). The Idea of Progress and the Rule of Law in the Era of Sepahsalar. Tehran: Kharazmi, 3rd ed. [in Persian]
- Alam Dari, Farhad. (1390). Iranian Food and Table Setting in the Qajar Period. Tehran: Simin. [in Persian]
- Algar, Hamid. (1369). Religion and State in Iran, translated by Abolqasem Seri. Tehran: Tus. [in Persian]
- Amanat, Abbas. (1383). Pivot of the Universe: Nasser al-Din Shah Qajar and the Monarchy of Iran, translated by Hasan Kamshad. Tehran: Karnameh. [in Persian]
- Burke, E. (1986). Understanding Arab Protest Movements. *Arab Studies Quarterly*, 8(4), 333-345. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41857851>
- Brugsch, Heinrich. (1373). A Journey to the Court of the Sultan Owner of the Age, Vols. 1-2, translated by Hossein Kordbacheh. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Cronin, Stephanie. (1394). The Constitutional Revolution, Populist Politics, and State-Building in Iran. In *Majmu'eh-ye Maqalat-e Enqelab-e Mashruteh-ye Iran*, edited by Vanessa Martin and Hushang Shahabi, translated by Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ketab-e Parseh, pp. 200-175. [in Persian]
- Foran, John. (1392). Fragile Resistance, translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Mo'asseseh-ye Khadamat-e Farhangi-ye Rasa, 12th ed. [in Persian]

361 Abstract

- Fouzi, Yahya. (1393). Justice in Islamic Political Thought: Conceptualization and Strategies. *Faslnameh-ye Andisheh-ye Siyasi dar Islam*, Autumn 1393, No. 1, pp. 90-59. [in Persian]
- Habl al-Matin Newspaper. (1313). No. 10, Year 4, 12 Ramadan 1313. [in Persian]
- Habl al-Matin Newspaper. (1313). No. 10, Year 4, 21 Sha'ban 1313. [in Persian]
- Husseini, Robab. (1371). Famine and Inflation in the Years 1287 and 1288. *Ganjineh-ye Asnad*, Nos. 7 and 8, pp. 63-47. [in Persian]
- Jamalzadeh, Mohammad Ali. (1376). The Worthy Treasure. Tehran: Bunyad-e Moqofat-e Doktor Mahmud Afshar. [in Persian]
- Lapidus, Ira. (1391). Islam and the Historical Experience of Muslim Nations, translated by Abbas Ahmadvand. *Ketab-e Mah-Tarikh va Joghrafia-Nazargah*, No. 176, pp. 19-12. [in Persian]
- Martin, Vanessa. (1394). The Qajar Era: Bargaining, Protest, and the State in Nineteenth-Century Iran, translated by Afsaneh Monfared. Tehran: Akhtaran, 2nd ed. [in Persian]
- Mirkiaei, Mehdi. (1394). Bread and Politics. Tehran: Nashr-e Elm. [in Persian]
- Mostowfi, Hamdollah. (1393). My Life Story. Tehran: Zavar, Vol. 1. [in Persian]
- Okazoki, Shuko. (1365). The Great Famine of 1288. *Ayandeh*, Year 12, pp. 41-28. [in Persian]
- Rahmanian, Dariush and Mirkiaei, Mehdi. (1392). The Impact of Bread Riots on Government-People Relations in the Naseri Era. *Tahqiqat-e Tarikh-e Ejtema'i*, Winter 1392, No. 2, pp. 97-65. [in Persian]
- Rahmanian, Dariush and Mirkiaei, Mehdi. (1393). The Impact of Drought and Famine on Land Ownership in Naseri Era Iran. *Motale'at-e Tarikh-e Islam*, No. 23, pp. 253-219. [in Persian]
- Sa'idi Sirjani, Ali Akbar. (1361). Daily Events. Tehran: Amirkabir, 2nd ed. [in Persian]
- Said, Edward. (1383). Orientalism, translated by Lotfali Khonji. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Sardar, Zia al-Din. (1387). Orientalism, translated by Mohammad Ali Qasemi. Tehran: Pazhuheshkadeh-ye Motale'at-e Farhangi va Ejtema'i. [in Persian]
- Sinki, Majd al-Molk. (1358). The Majdiyeh Treatise, edited by Fadlollah Gorgani. Tehran: Eqbal. [in Persian]
- Thompson, E. P. (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & present*, (50), 76-136.
- Wills, C.J. (1368). Iran a Century Ago, translated by Gholamhossein Qaragozlu. Tehran: Eqbal. [in Persian]
- Zel al-Soltan, Mas'ud Mirza. (1368). Memoirs of Zol al-Soltan, edited by Khadijeh Jam. Tehran: Asatir, Vol. 2. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: عوامل و پیامدهای بلوهای نان در دوره ناصری و نقدی بر تاریخ‌نگاری مرسوم

روح‌الله قاسمی*

سارا یوسفی‌خواه**

چکیده

در این پژوهش بر لحظه‌هایی از تاریخ تمرکز می‌کنیم که در تاریخ‌نگاری مرسوم نادیده گرفته شده‌اند. این وقایع تاریخی، بلوها و اعتراضاتی است که در دوره ناصری و متأثر از عوامل اقتصادی چون قحطی و کمبود نان صورت گرفته است. در رویکرد شرق‌شناسانه به تاریخ این شورش‌ها به اعتراضاتی از سر شکم تفسیر می‌شوند و تأثیرات خاصی بر تحولات تاریخی نیز نداشته‌اند. اما اگر دقیق‌تر به این اعتراض‌ها بنگریم، به دلایلی چون استمرار این شورش‌ها، ائتلاف اقشار مختلف مردم و پیامدهای سیاسی-اجتماعی آن نمی‌توان از بررسی این بلوها چشم‌پوشی کرد. پرسش‌های این پژوهش شامل شناسایی: علل بلوها، گروه‌های مختلف اجتماعی درگیر و پیامدهای این اعتراضات است. از رویکردهای اقتصاد اخلاقی تامپسون و تاریخ اجتماعی ادموند برک بینش‌های نظری مفیدی را وام گرفته‌ایم. بر طبق این رویکرد به مفاهیمی چون: عدالت‌طلبی، جایگاه روحانیت، نقش اقشار مختلف مردم و پیامدهای سیاسی و اجتماعی این پدیده‌ها توجه کرده‌ایم. روش پژوهش، تاریخی-اسنادی است. یافته‌ها نشان می‌دهد علل بلوها عواملی چون قحطی و بی‌تدبیری حکام، فرهنگ اسلامی و عدالت‌طلبی و مهمترین پیامدهای آن شامل: سازمان‌ده

* دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران (نویسنده مسئول)،
r_ghasami@yahoo.com

** دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، ایران، تهران، s_yousefikhah@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶

بودن شورش‌ها (ائتلاف بین اقشار مختلف مردم مانند زنان، لوطی‌ها، روحانیون، اقشار فرودست)، ایجاد انجمن‌ها و شوراهای، تغییر حکامان و تغییر در آگاهی سیاسی مردم (شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن) است.

کلیدواژه‌ها: بلوای نان، شرق‌شناسی، اقتصاد اخلاقی، عدالت، سوژه سیاسی.

۱. مقدمه

حوادثی در تاریخ وجود دارد که با رویکردهای رایج تاریخی (تحت تاثیر پارادایم شرق‌شناسانه) قابل توضیح و تبیین نیستند. اگر با رویکردهای رایج به تاریخ رجوع کنیم، مجبور به سکوت در برابر کثیری از لحظه‌های تاریخی هستیم. یکی از این لحظه‌ها که اتفاقا کم هم اتفاق نیفتاده، شورش‌ها و یا بلوایان نان در قرن ۱۳ هجری در ایران است. اگر قدری از نگاه‌های مرسوم تاریخی (تاریخ نخبه‌گرایانه) فاصله بگیریم، حوادث شگرفی را در طول تاریخ ایران می‌بینیم که نمی‌توان به سادگی از کنار آن‌ها گذشت. تمرکز ما بر شورش‌ها و بلوایانی است که پیش از انقلاب مشروطه در ایران، به عنوان سرآغازی از تلاش ایرانیان برای اصلاحات رسمی (انقلاب مشروطه) صورت گرفته است. در واقع مطالعه‌ی این اعتراض‌ها و شورش‌ها، عرصه‌ای را مهیا می‌کند که در آن ارتباط بین نیروهای سیاسی-اقتصادی و فرهنگ عمومی سنجیده شود.

این وقایع از چند منظر دارای اهمیت هستند. نخست؛ تقدم زمانی این مقاومت‌ها و بلوایان نسبت به اصلاحات رسمی و گسترده (انقلاب مشروطه). دوم؛ تعدد این شورش‌ها و بلوایان در طول تاریخ، دیگر وجه اهمیت آن است. ما با یک حادثه استثنایی که یک بار در طول تاریخ اتفاق افتاده است رو به رو نیستیم بلکه تکرار این شورش‌ها نشان از اهمیت تاریخی این حوادث دارد؛ مورد آخر این‌که، این شورش‌ها و بلوایان همگی از حوزه اقتصادی نشئت گرفته‌اند. همین قضیه اتفاقا باعث شده که این حوادث دست کم گرفته شوند و به شورش‌هایی از «سر شکم» که زودگذر بوده و بعد از این بلوایان باز همان مناسبات سابق بین حکومت و جامعه برقرار مانده تعبیر شوند. در صورتی که این شورش‌ها اثراتی شگرف در حوزه سیاسی، در سطح کلان در تغییر نوع حکومت و در سطح خرد در خلق و ساخت سوژه سیاسی مدرن داشته‌اند.

شرق‌شناسان اعتقاد دارند که تنها سکوت اجتماعی و حمایت از دولت موجود -بیشتر تحت تاثیر ارزش‌های سنتی- در جوامع شرقی وجود داشته است. از این منظر، این گفتمان

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۶۵

(ارزش‌های سنتی یا اسلام) به شدت تغییرناپذیر بوده و پتانسیل بحث سیاسی را بسیار محدود می‌کند (Burke, 1986: 334). در واقع، بسیاری از نوشته‌ها و آثار شرق‌شناسانه با تصویری برساختی از اسلام و سنت اسلامی همه و یا دست‌کم بسیاری از عقب‌ماندگی‌ها و توسعه‌نیافتگی کشورهای اسلامی را به اسلام و عقاید اسلامی ربط می‌دهند.

به لحاظ سمبلیک، مرد مسلمان خشن و وحشی و زن شهوانی فرمانبردار، توانمند تا شرق کامل در ادراک غربی را نمایان کنند: این دو درهم می‌آمیزند تا تصویر عینی از میل جنسی و استبداد و لذا فرومایگی به دست بدهند (سردار، ۱۳۸۷: ۷۵).

سعید تاکید می‌کند در تعبیرات غربیان نسبت به شرق، لایه‌ای از عقاید و مبادی درباره شرق وجود دارد. این اصطلاحات همگی بر شخصیت شرقی، استبداد شرقی، احساس‌گرایی و شهوترانی شرقی و غیره متمرکز بوده است (سعید، ۱۳۸۳: ۳۶۶-۳۶۵). در اصل مجموعه‌ی گفتمان شرق‌شناسی (Orientalism) تحت مفاهیمی نظیر استبداد شرقی، ظلم و ستم، احساساتی بودن و شهوترانی، شرقی‌ها را به عنوان هویت و دیگربودگی غرب برساخت می‌کند، به‌طوری که استراتژی همیشگی شرق‌شناسی به صورت ثابتی بر برتری موقعیت غرب تاکید می‌کند.

در رویکرد شرق‌شناسی، شکست جوامع اسلامی در رشد و توسعه‌ی هماهنگ با خطوط تاریخ غربی، به ذات و ماهیت درونی خود اسلام برمی‌گردد. بنابراین، با اتخاذ این دیدگاه اساساً بسیاری از لحظه‌های تاریخی همچون بلوای نان و اعتراضات توده‌ی مردم را نمی‌توان دید؛ و یا در صورت تفسیر، شورش‌ها را اعتراضاتی ناخودآگاه و رفتارهای جمعی ناآگاهانه تلقی کرده که تحت فشارهای اقتصادی به طور اتفاقی پیش آمده و تاثیرات ملموسی نیز بر روند تاریخی نداشته‌اند. اما، باید توجه داشت که تاثیر سنت‌ها و ارزش‌ها چه سنت‌های عرفی و یا اسلامی را نباید فقط در تثبیت و یا حمایت از حاکمیت تعبیر کرد، این ارزش‌ها در اعمال و کنش‌های جمعی مردم به ویژه شورش‌ها، اعتراض‌ها و مقاومت‌های مردمی نیز اثرگذار بوده‌اند. نباید تاریخ را به سکون و سکوت تقلیل داد.

بنابراین، هدف این پژوهش تلاشی برای خروج از این بن‌بست‌های نظری ناشی از نظریات مرسوم تاریخی و پارادایم شرق‌شناسانه است. لازم به ذکر است رویکرد نگارندگان به دنبال رد نظریات غربی نیست. اصولاً تاکید دوباره و بیش از حد بر دوگانه غربی/ شرقی نه تنها این تقابل را از بین نمی‌برد بلکه آن را تایید و تثبیت نیز می‌کند. نویسندگان به دنبال شرق‌شناسی وارونه و رد همه‌ی آنچه که محققان غربی در مورد کشورهای اسلامی و ایران

گفته‌اند نیستند، بلکه با رویکردی جامعه‌شناختی به دنبال توصیف و تبیین مناسب‌تری از تاریخ ایران هستند.

پرسش‌های پژوهش بدین شرح است:

(۱) آیا بلوهای نان در دوره مورد بررسی تنها جنبه اقتصادی داشته، یا مبنای اخلاقی (مانند عدالت‌خواهی) و فرهنگی (مانند دفاع از سنت‌ها و ارزش‌ها) در شکل‌گیری این شورش‌ها اثرگذار بوده‌اند؟

(۲) کدام اقشار و گروه‌های اجتماعی در این بلواها شرکت داشته‌اند؟

(۳) پیامدهای شورش‌های نان در رابطه‌ی بین مردم و حکومت چه بوده است؟

روش پژوهش: روش این پژوهش، روش تاریخی-اسنادی (The historical method) است، که با رجوع به منابع و اسناد تاریخی دست اول و یا دست دوم، همچنین استفاده از تحقیقات پیشین و در برخی بخش‌ها تحلیل‌های آماری به گردآوری اطلاعات پرداخته‌ایم. بلوهای نان و شورش‌هایی که به سبب بروز کمبود و یا قحطی نان اتفاق افتاده است واحد تحلیل تحقیق است. دوره‌ی مورد بررسی به لحاظ زمانی قرن ۱۳ هجری شمسی است، اما از آنجا که بیشترین اعتراضات در دوره طولانی حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار صورت گرفته است، تمرکز اصلی تحقیق نیز بر دوره ناصری (۱۲۷۴-۱۲۲۷ هجری شمسی^۱) است. در میان پژوهش‌های تاریخی که به خصوص در مورد تاریخ ایران صورت گرفته است، این وقایع نادیده گرفته شده‌اند. رحمانیان و میرکیایی (۱۳۹۲) در پژوهشی به تأثیر بلوهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری پرداخته‌اند. به نظر محققان بحران‌های اقتصادی که در عصر ناصری به تدریج شدت می‌یافت، پیامدهایی همچون گرانی نان و قحطی‌ها را در پی داشته است. گرانی و قحطی نان در بسیاری از موارد در جوامع شهری به بلوهای نان و اعتراض مردم به حکومت منجر می‌شد. باز هم رحمانیان و میرکیایی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای به تأثیر خشکسالی و قحطی بر وضعیت مالکیت زمین در ایران عصر ناصری پرداخته‌اند. نویسندگان نتیجه می‌گیرند که با انحطاط صنایع دستی و کاهش صادرات ابریشم در عصر ناصری، اقتصاد کشور، عمیقاً به بخش کشاورزی وابسته شد.

در پژوهش‌های تاریخی مربوط به ایران، موضوع بلوهای نان و اعتراضات توده مردم مسئله اصلی نبوده و مورد مطالعه قرار نگرفته است. در واقع بیشتر مورخان، پژوهشگران و نویسندگان انقلاب مشروطه را سرآغاز تغییر و تحولات ایران می‌دانند، در صورتی که اگر

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی خواه) ۳۶۷

ثرف‌تر به تاریخ بنگریم باید به زمینه‌ها و بسترهای تاریخی-اجتماعی این دگرگونی عظیم پرداخت.

۲. چارچوب مفهومی

تامپسون (Edward Palmer Thompson) در خصوص تبیین وقوع پدیده‌ی مشابه، یعنی شورش‌های نان (food riots) در قرن ۱۸ انگلستان، از رویکرد اقتصاد اخلاقی استفاده می‌کند. به نظر وی رویکردهایی تاریخی موجود، مردم را قبل از انقلاب فرانسه عامل تاریخی محسوب نمی‌کردند. نظریات غالب تاریخی، این شورش‌ها را حرکاتی از سر اجبار و اضطراب می‌دانند تا از روی خودآگاهی و خودفعالی مردم. به نظر وی این کنش‌های مردم و بلوایان نان تنها «شورش برای شکم» یا صرفاً پاسخی به فشارهای اقتصادی نبوده‌اند (Thompson, 1971: 76-77).

تامپسون اعتقاد دارد که تقلیل‌گرایی کنش‌های جمعی و اعتراضی و حذف پیچیدگی‌های مربوط به انگیزه، رفتار و زمینه‌ی اعتراض‌ها محدودیت‌آفرین است. در واقع بدون در نظر گرفتن انگیزه‌ها و سنت عملکردی اعتراض‌ها و تاکید بر عامل اقتصادی، انسان را به انسان اقتصادی فروکاسته‌ایم. وی در بررسی شورش‌های قرن ۱۸ انگلیس مطرح می‌کند که جمعیت و معترضین در دفاع از حقوق سنتی و آداب و رسوم خود دست به عمل می‌زدند. از نظر او نکته اصلی، در پیوند بین اخلاق (سنت) رایج مردم و حوزه‌های اقتصاد و سیاست قرار دارد. در قرن ۱۸ انگلیس، تعهدات ضمنی بین جامعه و حکومت وجود داشته که نباید فعالیت‌های سوداگرانه و بازاری موجب افزایش قیمت مواد غذایی و نان شود. واقع این شورش‌ها، فعالیت‌هایی آگاهانه و از روی اراده بوده‌اند که آشکال بسیار پیچیده‌ای از کنش مردمی و برخوردار از نظم و اهداف آشکار را به نمایش می‌گذارد (Thompson, 1971: 76-77). در این رویکرد بر این نکته تاکید می‌شود که در بررسی اعتراض‌ها و شورش‌ها نباید آن‌ها را به یک عامل (اقتصادی) تقلیل داده و تاثیرات مشروعیت و انگیزه‌ای که این اعتراضات از آن‌ها برآمده‌اند را نادیده بگیریم.

ادموند برک^۲ به طور خاص رویکرد اقتصاد اخلاقی تامپسون را در مورد جوامع عربی به کار برده است. برک اعتقاد دارد که شورش‌های نان از چارچوب‌های سنتی و عرفی جامعه -بیشتر دین- نشئت می‌گرفته است. چارچوب‌هایی که در کشورهای خاورمیانه فرد را به تحقق و اجرای عدالت، امر به معروف و نهی از منکر و اعتقاد به نقش حاکم در حوادث و

تامین معیشت روزمره ترغیب می‌کرده است. این موضوع پیوند بین اخلاق، اقتصاد و سیاست را در توضیح پدیده‌ی اعتراض‌ها و بلوهای نان نشان می‌دهد. در کانون این ادراکات ارزش عدالت قرار داشت. برای مسلمانان جستجوی عدالت در یک جهان ستمگرانه یک تکلیف اجتماعی است. تلاش برای برقراری عدالت نه تنها برای افراد بلکه برای جامعه و به طور خاص برای دولت نیز ضروری است (Burke, 1986: 334-335).

رویکرد کلی ما در این پژوهش استفاده از نگاه اقتصاد اخلاقی تامپسون است. در این رویکرد به زمینه‌های فرهنگی و اخلاقی که کنش‌گران در آن دست به اعتراض و عمل می‌زنند توجه می‌شود. بنابراین، وجود محرک اولیه اقتصادی همچون قحطی یا معیشت نامناسب، توضیح‌دهنده اصلی سازمان‌دهی توده‌ی مردم در اعتراض به حکومت‌ها نیست. بستر مشروعیت‌بخش، که در چارچوب وظایف حکومت نسبت به مردم و بالعکس قرار می‌گیرد، از زمینه‌ی اخلاقی و فرهنگی خاص هر جامعه‌ای نشئت می‌گیرد. بنابراین مسئله‌ی دیگری که حائز اهمیت است، مشروعیت عمل اعتراض و مقاومت طبق این سنت‌های نظری و عرفی بین مردم است.

فرهنگ اسلامی عامل اصلی بسترساز حرکت‌های مردمی در جوامع اسلامی است، و در این فرهنگ عدالت‌خواهی و ایجاد قسط و برابری یکی از عناصر اصلی تعریف‌کننده‌ی رابطه بین حکومت و مردم است. بنابراین، با استفاده از این رویکرد، به بسترهای اخلاقی و فرهنگی این اعتراض‌ها، نقش اسلام، نهاد روحانیت (متولیان رسمی دین) و عدالت‌طلبی و برابری‌خواهی در اعتراض‌های مورد نظر توجه می‌کنیم. با استفاده از نگاه ادموند برک نیز به نقش اقشار و گروه‌های مختلف مردمی در اعتراض‌ها، خواست‌های مردم از حکومت و تأثیرات این اعتراضات بر مناسبات موجود توجه می‌کنیم. در نتیجه، در تحلیل این اعتراض‌ها و شورش‌ها به این مفاهیم حساسیت ویژه‌ای خواهیم داشت: ارزش اسلامی عدالت‌طلبی، جایگاه روحانیت، نقش اقشار مختلف مردم، ائتلاف بین گروه‌های متفاوت و پیامدهای سیاسی و اجتماعی این حرکت‌ها. مفاهیم اصلی سوالات تحقیق به شرح زیر تعریف می‌شوند:

- بلوا یا شورش‌های نان: اعتراضات و شورش‌های مردمی که با ائتلاف اقشار مختلف جامعه نسبت به گرانی، کمبود و یا قحطی نان صورت گرفته است.

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۶۹

- اعتراض تقاضامحور: اعتراضی است که به صورت مشخص تقاضای خاصی را مطرح می‌کند، آگاهانه، هدفمند و سازمان یافته است. به دنبال تغییر در امری است که به آن اعتراض دارد و نه تغییر کلیت موجود.
- ائتلاف گروه‌های اجتماعی: اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی که در شورش‌های نان در حول یک مطالبه خاص گرد هم می‌آیند، مانند زنان، روحانیون، لوطی‌ها، فرودستان و....
- عدالت محوری مبتنی بر فرهنگ و ارزش‌های سنتی: در این تحقیق منظور فرهنگ و ارزش‌های موجود در جامعه اسلامی از جمله عدالت‌طلبی و مبارزه با ظلم ظالم است.
- شکل‌گیری سوژه مدرن: تغییر آگاهی و جایگاه سیاسی مردم (مشارکت در امر سیاسی از طریق اعتراض یا تشکیل شوراهای نان یا عدالتخانه) و متعاقب آن خواست تغییر در رابطه‌ی بین حکومت و مردم و در نهایت فرم حکمرانی.
- انواع پیامدهای شورش‌ها: تغییر حکام و فرمانروایان ولایات و حکومت، تاسیس نهادهای اصلاحی چون شوراهای نان و صندوق عدالت، تغییر در ذهنیت مردم نسبت به مسئولیت دولت (لحظه‌های شکل‌گیری سوژه مدرن)

۳. یافته‌ها

ابتدا به ضعف گزارش این شورش‌ها در منابع تاریخی دست اول باید اشاره کنیم. در منابع تاریخی متعددی که در طول پژوهش آن‌ها را بررسی کرده‌ایم، حتی کمترین اشاره‌ای به این بلواها، اثرات اجتماعی-سیاسی آن‌ها، سازمان‌دهی و گروه‌های اجتماعی درگیر آن نشده است. منابعی چون: تاریخ مشروطه (۱۳۴۴) و تاریخ ۱۸ ساله آذربایجان (۱۳۴۶) احمد کسروی؛ تاریخ‌نگاری در ایران (۱۳۶۰) و مالک و زارع (۱۳۶۲) آن لمتون؛ مصیبت وبا و بلایای حکومت (۱۳۵۸) هما ناطق؛ تاریخ بیداری (۱۳۵۷) ناظم‌الاسلام کرمانی؛ مجموعه رساله‌ها (۱۳۸۱) میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله؛ تاریخ ایران قاجار (۱۳۴۰) رابرت واتسن؛ مشروطه ایرانی (۱۳۸۲) ماشاالله آجودانی؛ تاریخ معاصر ایران (۱۳۶۳) پیتر آوری؛ انقلاب مشروطیت ایران (۱۳۷۶) ادوارد براون؛ ایران دوران قاجار (۱۳۸۷) علی‌اصغر شمیم؛ ایران

بین دو انقلاب (۱۳۸۷) و تاریخ ایران نوین (۱۳۹۰) پرواند آبراهامیان و مقاومت شکننده (۱۳۹۲) جان فوران.

این بررسی موید انتقاد ما به تحلیل و تاریخ‌نگاری نخبه‌گرایانه است که تنها به تاریخ اندیشه و یا اثرات مردان (نه حتی زنان) بزرگ پرداخته است و از تاریخ اجتماعی و تحلیل رخدادهای اجتماعی و اقشار شرکت‌کننده در آن غافل بوده است.

۱.۳ دلایل و زمینه‌ها

در این قسمت به زمینه‌های شکل‌گیری این بلواها و علل توضیح‌دهنده‌ی آن‌ها می‌پردازیم. مهم‌ترین علت زمینه‌ای، عامل اقتصادی یعنی قحطی و گرانی به همراه بی‌تدبیری حکام بوده است. غله و نان یکی از اساسی‌ترین کالاها هم در زندگی مردم و هم در میزان مالیات‌ستانی حکومت در قرن ۱۳ ایران است. غله اصلی‌ترین محصول کشاورزی ایران بود و بالاترین میزان مالیات ارضی از زمین‌های زیر کشت غله به دست می‌آمد. به طور مثال، در صورت درآمدهای ایران در سال ۱۲۶۷، مالیات ارضی (نقدی و جنسی) ۵۲/۰۵۷/۹۴۰ قران ذکر شده؛ این در حالی است که مجموع عایدات حکومت برابر با ۵۶/۰۵۷/۹۴۰ قران بوده است (جمالزاده، ۱۳۷۶: ۱۶۶).

هانری بایندر نیز نان را خوراک اصلی مردم می‌داند که با برخی صیفی‌جات مصرف می‌شود: «نان اساس تغذیه را تشکیل می‌دهد و از گندم، ذرت یا بلوط درست می‌شود» (علمداری، ۱۳۹۰: ۴۸). قیمت غلات و نان متأثر از عوامل متعدد و متنوع طبیعی و اقلیمی، اقتصادی و مدیریتی بود. مهم‌ترین این عوامل: خشکسالی، آفات، سرما، ناامنی، کمبود سوخت، شیوع بیماری‌های واگیردار، تأثیر ایام خاص (اعیاد، عزاداری‌ها و...)، اخذ گمرکی در شهرها و عوارض راهداری، کاشت محصولات صنعتی، کاهش ارزش پول ملی، کمبود نقدینگی، صادرات غله، وضعیت راه‌ها، فساد اجزاء مختلف حکومت، احتکار، سوء مدیریت، تأثیر التهابات و شایعات سیاسی و دریافت سیورسات اردوهای دولتی بوده است (میرکیایی، ۱۳۹۴: ۶۳-۲۴).

بحران اقتصادی مهم‌ترین و بارزترین خصوصیات دوران فترت ده ساله بود. از ۱۲۳۹ تا ۱۲۴۹ به طور متوسط هر دو سال یک بار خشکسالی بوده که به همراه فقر، گرسنگی و ناخوشی و مرگ می‌آورده است. (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۱۹). لازم به ذکر است در طول دوره ناصری ۴۶ بلوای نان بزرگ و نیمه‌بزرگ اتفاق افتاده است، که در این تحقیق به روند و سیر

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۷۱

تاریخی این بلواها و نه بررسی تمام آن‌ها، می‌پردازیم. از آن‌جا که با محدودیت سندیت‌های تاریخی نسبت به تمام این بلواها مواجهیم، این بلواها را در یک روند تاریخی بررسی کرده و به دو بلوای ۱۲۳۹ و ۱۲۴۹ ه.ش با جزئیات بیشتری می‌پردازیم.

جدول ۱. بلوهای نان در عصر ناصری، تاریخ هجری شمسی

شهر	تاریخ	تعداد	شهر	تاریخ	تعداد
شیراز	۱۲۲۸-۱۲۴۲-۱۲۴۴-۱۲۴۵-۱۲۴۹ ۱۲۵۰-۱۲۵۳-۱۲۵۵-۱۲۵۶-۱۲۵۷ ۱۲۵۸-۱۲۶۳-۱۲۶۴-۱۲۶۵-۱۲۷۱-۱۲۷۲	۱۶	تهران	۱۲۳۹-۱۲۴۴-۱۲۵۰-۱۲۵۱ ۱۲۶۳-۱۲۶۵-۱۲۶۹-۱۲۷۰ ۱۲۷۱-۱۲۷۳-۱۲۷۴	۱۱
کرمان	۱۲۳۹-۱۲۴۴-۱۲۵۵-۱۲۵۷	۴	اصفهان	۱۲۴۹-۱۲۵۷-۱۲۷۱-۱۲۷۲	۴
تبریز	۱۲۳۵-۱۲۳۹-۱۲۷۳-۱۲۷۴	۴	بوشهر	۱۲۴۹-۱۲۵۳	۲
قزوین	۱۲۳۹-۱۲۵۰	۲	مشهد و یزد	۱۲۷۲	۱
رشت	۱۲۳۹	۱	اردبیل	۱۲۷۳	۱

منبع: کتاب نان و سیاست، میرکیایی (۱۳۹۴)

با توجه به جدول ۱، حکومت در عصر ناصری به طور متوسط سالی یک بار در یکی از مناطق کشور با اعتراض به کمبود نان رو به رو بوده است.

۲.۳ گروه‌های اجتماعی دخیل

زنان در وهله‌ی نخست، مسئول تهیه و تدارک خوراک خانواده بودند و بنابراین هنگام قحطی نان به شکل چشم‌گیری مبارز می‌شدند. تظاهرات سیاسی زنان در نواحی شهری، اغلب به وضوح «شورش به ظاهر نان» بود که بلوای نان نامیده می‌شد. با وجود این، آنان اغلب ناراحتی عمیقی را نشان می‌دهند که ناشی از مشکلات اقتصادی گسترده‌ای بود که تمام جامعه را تحت تأثیر قرار می‌داد: از قحطی، تا سوء مدیریت مقامات (مارتین، ۱۳۹۴: ۱۸۰-۱۷۹). به اعتقاد بروگش مهم‌ترین گروهی که اکثریت جمعیت شرکت‌کننده در بلوهای نان را تشکیل می‌داد زنان بودند. زنان به خاطر داشتن حجاب و نامحرم بودن مورد حمله‌ی فراش‌ها قرار نمی‌گرفتند. در بلوای ۱۲۳۹ تهران، زنان نخست با سنگ و چوب به محافظان اطراف شاه حمله می‌کنند و آن‌ها را فراری می‌دهند و بعد با خود شاه صحبت می‌کنند (بروگش، ۱۳۷۳: ۶۰۲).

تهران سال ۱۲۳۹ صحنه‌ی بلوای نان شد که به اعدام کلاتر منجر شد. باز تظاهرات بزرگی با شرکت زنان در ۱۲۴۳ در شیراز رخ داد که به همراهی بازاریان و علما نیز انجامید. در قحطی ۱۲۵۰، زنان تهرانی بلوای دیگری راه انداختند که شرکت آن‌ها در تظاهرات به طور چشم‌گیری قاطعانه و جسورانه بود (مارتین، ۱۳۹۴: ۱۸۱). در چند سال بعد دولت در یزد، استرآباد، همدان، شیراز، زنجان و حتی رشت با اغتشاشات عمومی بیش تری رو به رو شد. ناآرامی‌های شهری متوالی در خلال دهه‌های ۱۲۳۰ و ۱۲۴۰ سرتاسر مملکت را درنوردید. (امانت، ۱۳۸۳: ۵۰۰). اما به جزئیات بیشتری از قحطی ۱۲۳۹ و نقش و زنان در آن می‌پردازیم.

در شعبان ۱۲۳۹ نارضایتی مردم به بلوهای وخیم نان انجامید، و ثبات دولت شاه را بیشتر به مخاطره انداخت.... زمانی که شاه از شکار بازمی‌گشت، ۵ تا ۶ هزار زن بدون روبند که به نشان ادبار گل به سر خود مالیده بودند دور او را گرفته و فریاد می‌کشیدند و نان می‌خواستند. فراش‌های محافظ شاه با چوب و شلاق به جان آن‌ها افتادند ولی زنان سنگ به سر و روی فراش‌ها زدند و کالسکه شاه را محکم چسبیدند... مع هذا مردمان گرسنه دکان‌های نانویی را در برابر چشم شاه غارت کردند و محمدخان قاجار وزیر جنگ، که همراه شاه بود نیز گرفتار شد. زنان که می‌دانستند که وی یکی از محترکین اصلی است و انبارهای غله مهر و موم شده بزرگ دارد، را از اسب پایین کشیدند و کتکش زدند. حضور زنان در بلوا مثل همیشه چشم‌گیر بود، نه تنها چون به اصطلاح مصونیت خاص داشتند، بل بدین سبب که سنگینی بار خانه‌داری بر دوش آنان بود و همین امر آن‌ها را به اعتراض خیابانی می‌کشید (بروگش، ۱۳۷۳: ۶۰۲-۶۰۱).

اما این غائله همین جا به اتمام نرسید، فردا نیز زنان و انبوه گرسنگان حتی به تعداد بیش تری کاخ سلطنتی را محاصره کردند. هزاران زن از دروازه‌های بسته بالا رفتند و داخل ارگ شدند. شاه با طغیانی خطرناک‌تر از شورش‌ی که در سال ۱۲۲۶ در تبریز از سر گذراند مواجه شده بود و ظاهراً به کلی احساس عجز می‌کرد و از جلسه شورای دولتی در حضور شاه نیز کاری برنیامد. امانت نیز تاکید می‌کند این اولین و آخرین باری نبود که زنان، برخلاف تصویر نادرستی که از کم‌رویی و خانه‌نشینی آن‌ها ترسیم می‌شود، در اعتراضی مردمی پیش گام بودند (امانت، ۱۳۸۳: ۵۰۰-۴۹۹).

زمینه‌ی فرهنگی تظاهرات زنان، مانند دیگر مردمان نیز بیش از همه چیز در ارزش‌های عرفی و فرهنگ اسلامی نهفته است. زنان با تاسی به حادثه‌ی کربلا و نقش بارز حضرت زینب در ایستادگی در برابر ظلم و پی‌گیری عدالت به دنبال احقاق حق خود بودند. فرهنگ

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۷۳

سیاسی این تظاهرات «ایرانی» بود. هرچه این تظاهرات پیچیده‌تر بود نقش زنان در آن تقریباً از پیش تعیین می‌شد. در موارد ساده‌تر شواهدی از سازمان‌دهی دیده می‌شود. نقش زنان در تعزیه آنان را برخلاف انگاره‌ی مسیحی از زنان به عنوان عناصری اصلاح‌طلب و راضی و تسلیم به طور غیرمعمول در عرصه‌ی چالش سیاسی قرار می‌داد. گرچه زنان شیعی عملاً نمی‌جنگیدند و یا کشته نمی‌شدند اما در حمایت و همدلی جامعه نقش قدرتمندی داشتند (مارتین، ۱۳۹۴: ۱۹۱).

اما گروه دیگری که در بسیاری از بلواها حضور داشتند لوطی‌ها بودند. به نظر می‌رسد حضور لوطی‌ها در بلوای نان ناشی از سه عامل اصلی بوده است؛ نخست آن‌که در هر شهر دسته‌ای از لوطی‌ها با یکی از علما پیوستگی داشتند و مرید او محسوب می‌شدند. دیگر آن‌که لوطی‌ها از اقشار تهی‌دست جامعه برخاسته بودند و گرانی نان به سرعت بر سطح زندگی آن‌ها تاثیر می‌گذاشت. علت سوم هم شاید به نقش سنتی این گروه در جامعه ایران برمی‌گشت که باید به یاری مظلوم برمی‌خاستند و با ظالم مبارزه می‌کردند (میرکیایی، ۱۳۹۴: ۲۰۰).

اما گروهی دیگر که معمولاً در اکثر بلواها حضوری موثر داشتند علما بودند. در واقع، معمولاً روحانیون و علما در مساجد، مردم را تشویق و تهییج به اعتراض علیه دولت می‌کردند (بروگش، ۱۳۷۳: ۶۰۲). در رابطه‌ی میان حکومت و جامعه، روحانیون از یک موقعیت میانجی‌گری برخوردار بودند و نقش مشخص و به رسمیت شناخته شده‌ی آنان وساطت میان حکومت و جامعه بود. در عمل مجتهد اگر می‌خواست نفوذ و اعتبارش برقرار بماند، ناگزیر باید به نظر مقلدانش گوش می‌سپرد و به علاوه منافع آنان را در نظر می‌گرفت. عامل دیگر آن بود که مناسبات میان مقلد و مجتهد از نظر مالی تقویت می‌شد. بیشتر درآمد روحانیون از موقوفاتی بود که اداره می‌کردند، اما مقدار قابل توجه دیگر از کمک‌های مقلدان به شکل خمس و زکات بود که مستقیماً به مجتهد پرداخت می‌شد. بنابراین مجتهد از نظر مالی به مقلدانش متکی بود و ناگزیر بود منافع آنان را در نظر بگیرد (مارتین، ۱۳۹۴: ۳۸-۳۹).

هیجان مذهبی هرگاه توسط دولت برانگیخته می‌شد توفیق چندانی کسب نمی‌کرد. معمولاً هیجان مذهبی علیه دولت برانگیخته می‌شد و حتی هنگامی هم که هیجان علیه یک هدف خارجی برانگیخته می‌شد، دولت دومین هدف خشم عمومی بود. به طور مثال در بهار سال ۱۲۳۷، در زیر لفافه‌ی مالیات برای جنگ، مالیاتی اختیاری نیز وضع شد. در قزوین

مردم از درنده‌خوئی حاکم به مسجد پناهنده شدند و حاکم آنان را به زور از مسجد بیرون کرد. امام جمعه به سبب حمایتی که از مردم کرده بود به چوب و فلک بسته شد. علما وظیفه سیاسی خود را در زمینه سنتی آن که مخالفت و عدم همکاری با دولت بود انجام دادند (الگار، ۱۳۶۹: ۲۱۹). حضور علما چه در مواقعی که خود یکی از علل شروع شورش بودند و چه در میانجی‌گری بین مردم و دولت در هنگامه بروز بلواها و ارئه راهکارها و راه‌حل برای اتمام اعتراضات به شدت پررنگ بود. تقریباً در تمام شورهایی که برای حل مشکل نان در ولایات مختلف تشکیل می‌شد حضور علما به چشم می‌خورد، به طور مثال در بلوای شیراز حضور علما چشم‌گیر بوده است: «جناب صاحب دیوان روز شنبه نوزدهم در مجلس حکومتی جمیع علما و خوانین شهر را جمع کرده‌اند که قراری در باب تسعیر جنس و قیمت نان بدهند» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۱: ۲۶۴).

به جزئیاتی بیشتر از اعتراضات در اصفهان به عنوان نمونه‌ای در پیوند بین علما و مردم و آگاهی مردم در شورش‌ها می‌پردازیم. موضوع از بستن بازارها و خودداری علما از حضور در نماز جماعت، که یک روش معمول در این دوره برای ابراز ناخشنودی که معنی ضمنی آن این بود که حکومت مشروعیت ندارد شروع شد. هنگامی که ظل‌السلطان (حاکم اصفهان) پرسیده بود چرا همه جا بسته است، علما پاسخ داده بودند که این وظیفه‌ی شرعی آنهاست که در خانه بمانند (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸: ۵۶۶). ظل‌السلطان کوشید تا بحران را از طریق دادن غلات به نانویان رفع کند. مستوفی‌الممالک (صدراعظم) شکایت کرد که چنین سیاستی حیثیت حکومت را از بین می‌برد و تلویحاً به معنی ضعف و آسیب‌پذیری در برابر فشار است. ظل‌السلطان توضیح می‌دهد که او غله را به آن سبب به نانویان داده که نان ارزانتر فروخته شود و مخالفت به ویژه نفوذ مخالفان او در میان علما از میان برود. با این حال، کاهش قیمت نان در ایجاد خشنودی در میان مردم موثر واقع نشد و آنان از نانویان خواستند به تعطیلی نانوایی ادامه دهند.

که این خود آشکارا نشانه‌ی عدم رضایت از نحوه‌ی اداره شهر بود. از شرح بالا چنین بر می‌آید که یک عنصر اصلاح‌طلبانه در شورشی که عمدتاً مربوط به هزینه‌ی زندگی (نان) بوده است وجود دارد، جنبه‌ای که این واقعه در آن، یعنی انقلاب مشروطه (نزدیک به سی سال بعد) شریک است (مارتین، ۱۳۹۴: ۱۳۷-۱۳۶). البته روحانیون نقش دوگانه‌ای داشتند، اگر خود در اعتراضات شرکت نمی‌کردند و تمایلی به اعتراض نداشتند، مردم از آنها

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۷۵

می‌خواستند که وارد شوند حتی به زور و ارعاب، احتمالاً مردم از این طریق به دنبال مشروعیت دادن به اعتراض‌های خود بودند.

در معدود اعتراضاتی که علما حضور نداشتند مردم تلاش می‌کردند آن‌ها را به زور به میان صحنه مبارزه بکشند، این وضعیت در بلوای ۱۲۳۹ برای امام جمعه تهران رخ داد (آدمیت، ۱۳۸۵: ۷۸). در برخی موارد که علما در نقش ملاکان بزرگ و دارندگان انبارهای غله متهم به احتکار می‌شدند مردم در کنار حکومت به آن‌ها نیز اعتراض می‌کردند. در بلوای ۱۲۳۴ در اصفهان، آقاجفی مجتهد شهر متهم به احتکار می‌شود، کنسول انگلیس در این شهر، به وزارت خارجه کشورش می‌نویسد:

تا آن‌جا که من می‌دانم ظل‌السلطان و آقاجفی به نوعی مشارکت در احتکار غله دست یافته‌اند... در اعلان‌هایی که بر دیوارهای بازار و درهای کاروانسراها الصاق شده نارضایتی مردم تجلی کرده است. به آقا نجفی دشنام داده و او را یک بازرگان محتکر قلمداد کرده‌اند. نسبت‌های بسیاری به او داده می‌شود. به خصوص از سوی کسانی که چند هفته پیش برای او احترام زیادی قائل بودند. موضوع صحبت عموم این است که او حالا یکباره نوکر شاهزاده شده است (الگار، ۱۳۶۹: ۳۲۷).

در قحطی‌های سال ۱۲۵۰ و ۱۲۶۲ نیز مجتهدان برجسته‌ی شهر متهم به احتکار و مورد خشم مردم قرار می‌گیرند. ملا علی‌کنی به احتکار غله در زمان قحطی ۱۲۵۰ متهم شده است. ملا علی‌کنی تا زمان مرگش در سال ۱۲۶۷ برجسته‌ترین و پرنفوذترین مجتهد در تهران بود. میرزا حسین‌خان در ۲۸ رجب ۱۲۵۲ به ناصرالدین‌شاه نوشت: «وقتی که حاجی ملا علی‌کنی غله انبار داشت و مردم از گرسنگی می‌مردند... غله را به امید گران‌تر فروختن نمی‌داد و بندگان خدا تلف می‌شدند» (الگار، ۱۳۶۹: ۲۶۵). در اواسط ماه رمضان سال ۱۲۵۰ تهران شاهد «غوغای بزرگ» دیگری بر ضد شاه و مقامات محتکر بود. این بار جمعی از زنان به زور وارد مسجد جامع شهر شدند و امام جمعه پایتخت سید زین‌العابدین خاتون‌آبادی را که مشغول نماز بود کشان‌کشان به خیابان بردند. امام جمعه که چیزی نمانده بود از ازدحام جان بسپارد بر اثر فشار مهاجمان مجبور شد نزد شاه برود و اطمینان بگیرد که به زودی نان توزیع می‌شود (امانت، ۱۳۸۳: ۵۰۲).

باید توجه داشت که عقاید اسلامی در کنار ارزش‌های عرفی و فهم از رابطه‌ی بین حکومت و مردم (مثل حاکم باید عادل باشد)، فرهنگ رفتار تاریخی مسلمانان را شکل می‌دهد، زیرا عقاید به شیوه‌هایی متعدد و متکی بر ضرورت‌های هر موقعیت با یکدیگر

تلفیق می‌شوند. فرهنگ اسلام چیزی جدا، برتر و یا ورای رویدادهای تاریخی نیست. اسلام دقیقاً مسیر فهم و توضیح موضوعات تجربه‌های معمول این جهانی است. تجربیاتی خواه اخلاقی، خانوادگی، اقتصادی و خواه سیاسی (لاپیدوس، ۱۳۹۱: ۱۸). مفهوم عدالت که در قرآن و در شریعت به کار رفته، فقط در خود قانون یافت نمی‌شود، بلکه در اصول مذهب در فرهنگ کشورهای مسلمان منعکس گردیده است. به گونه‌ای که بی‌قید و شرط در عملکرد روزمره رعایت می‌شوند. هرچند به صراحت نامی از این اصول برده نمی‌شود (مارتین، ۱۳۹۴: ۲۳).

صفت عدالت یکی از مهمترین ویژگی‌های کارگزاران سیاسی در اسلام است و جهت‌گیری‌های نظام سیاسی و اجتماعی اسلام نیز در این راستا ترسیم شده و براساس دیدگاه بخش مهمی از مسلمانان، عدول حاکم از عدالت منجر به عدم صلاحیت و عزل وی می‌گردد و حاکمان سیاسی موظف بر تحقق عدالت در رفتار و کردار خود از یک سو و تحقق عدالت در روابط اجتماعی در روابط با زیردستان و افراد جامعه می‌باشند و باید برای تحقق عدالت در سطوح مختلف کلان و خرد جامعه بکوشند (فوزی، ۱۳۹۳: ۶۲). جامعه‌ی ایران را نیز در دوره‌ی قاجار ارزش‌های اسلامی شکل می‌داد که نه تنها از شریعت بلکه از عرف و فرهنگ جامعه‌ی «ایرانی» ناشی شده بود. اصل بنیادی تفاهم بین دین و دولت «عدل» است و جنبه‌ای از عدالت که در اصطلاح عدل به کار می‌رود، برابری و توازن است. عدل مفهوم ساختاری از چانه‌زنی و توازن را در آنجا منتقل می‌کند که دولت اطمینان می‌دهد که جامعه متحد و با ثبات است. عدل تا آنجا که ممکن است و از طریق تمام وسایلی که در اختیار دارد، به رفاه اقتصادی و روانی سود می‌رساند (مارتین، ۱۳۹۴: ۳۱۵).

زنان، اصناف، روحانیون و لوطی‌ها تقریباً در تمام این بلواها حضور داشتند؛ به طور مثال در یک مورد در شیراز سربازان و اقلیت‌های مذهبی (کلیمیان) نیز به مردم معترض پیوستند. تقریباً در تمام این بلواها شاهد تعطیلی بازار و بستن دکان‌ها توسط اصناف هستیم (میرکیایی، ۱۳۹۴: ۱۹۷-۱۹۶). فوران نیز اشاره می‌کند که اعتراض مردم به حکام ستمگر از سوی پیشه‌وران، مغازه‌داران و تهیدستان شهری آغاز و رهبری می‌شد، البته اینان از حمایت طبقه‌های بلندپایه‌ای نظیر روحانیان، بازاریان و سرشناس‌های محلی برخوردار بودند (فوران، ۱۳۹۲: ۲۳۹). وجود زنان، لوطی‌ها و در کنار آن‌ها روحانیت، همچنین تجار و بازرگانان، اقشار ضعیف و پایین دست شهر و حومه‌های شهر نشان‌دهنده ائتلافی بودن این

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی خواه) ۳۷۷

اعتراض‌ها است. اتحاد گروه‌ها و اقشار شهری در برابر حکومت نشان‌دهنده‌ی ائتلاف و ساختار اجتماعی این اعتراض‌ها است.

به نظر کرونین «تجمعات توده‌ای» یکی از نمادهای آشنا در زندگی شهری بود. دامنه‌ی کنش‌های آن‌ها از اعتراض‌های صلح‌آمیز معمول با اهداف مقابله با مقامات و احتمالاً تغییر یا تعدیل سیاستی خاص از طریق رویارویی طولانی و مصمم‌تر آغاز شده و تا مخالفت‌های تمام‌عیار توده‌ای با استفاده از اشکال مختلف خشونت امتداد می‌یافت. در واقع مجموعه‌ای از واکنش‌ها وجود داشت که هم مردم و هم مقامات، از نزدیک با آن‌ها آشنا بوده و ستیز بین آنان می‌توانست از طریق همین کنش‌ها طراحی و تعیین شود. در میان کنش‌های گوناگون این مجموعه، مواردی همچون اعلام خواسته‌ها از طریق عریضه و تلگراف به مقامات، استفاده از مساجد برای میتینگ‌های سیاسی، بست‌نشینی، اعتصاب اصناف و تعطیلی بازارها، توزیع شب‌نامه‌های بی‌نام و نشان و تهدیدآمیز دیده می‌شد و در صورت بی‌اثر بودن آن‌ها، چانه‌زنی‌های جمعی از طریق شورش یکی از شناخته‌شده‌ترین آن‌ها است (کرونین، ۱۳۹۴: ۱۸۲). منطق عملکردی این ائتلاف در ایران این‌گونه است که گروه‌های اجتماعی مختلفی که از لحاظ تاریخی فاقد مجاری رسمی نمایندگی سیاسی بودند، خواسته‌های خود را از طریق کنش‌های توده‌ای به مثابه جماعتی سیاسی بیان می‌کردند.

۴. پیامدهای بلواها

۱.۴ پیامدهای اقتصادی-جمعیتی

ملموس‌ترین پیامد قحطی‌ها کاهش جمعیت در اثر مرگ و میر و مهاجرت بود. علاوه بر مهاجرت‌ها، بیماری‌های واگیردار نیز در این ایام موجب مرگ بسیاری از مردم شد.

برخی از روستاییان مهاجر راهی شهرها می‌شدند: «به علت نبودن آب و دانه، کشت و زرع متروک شده و روستاییان گرسنه و درمانده که بیش از این حاضر به تحمل گرسنگی و بی‌غذایی نبودند، گروه گروه به صورت خیلی عظیم به طرف شهرها سرازیر گشتند» (ویلز، ۱۳۶۸: ۲۸۹). در زمان‌های قحطی چندین بار وبا آمد. نوشته‌اند در تهران و مضافات نزدیک به صد هزار نفر در سال ۱۲۵۰ مردند. همچنین در ولایات از خوردن گوشت گربه و سگ پرهیز نداشتند. والینسون شمار نفوس ایران را در سال ۱۲۲۹، ۱۰ میلیون نفر تخمین زده است. اما نویسنده دیگری که در سال ۱۲۴۶ به ایران آمده، رقم جمعیت را پنج میلیون ثبت

کرده است. به طور متوسط شارحان جمع نفوس را در سال ۱۲۵۱، شش تا هفت میلیون نوشته‌اند (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۲۰-۱۱۹).

در حقیقت، از بررسی اسناد مربوط به قحطی در مجموعه اسناد بیوتات چنین برمی‌آید که زمینه اصلی آن غیر از وجود خشکسالی‌های متوالی، بی‌کفایتی و سودجویی سردمداران وقت، خروج بی‌رویه گندم از کشور و عدم تصمیم‌گیری‌های مناسب و به موقع حکام بوده که تلفاتی بسیار سنگین به جا گذاشته است (حسینی، ۱۳۷۱: ۴۸-۴۹) به طوری که در قحطی سال ۱۲۵۲ وضعیت کرمان متفاوت گشت و با تدبیر دولت و مقامات محلی قحطی در این شهر اثری نداشت. مرتضی قلیخان وکیل‌الملک حاکم کرمان قیمت غلات را کنترل کرد، فروش غلات را در همه بازارها تحت ضابطه نمود و حتی یک مرکز امداد ایجاد کرده بود. گزارش‌ها حاکی از آن است که بر اثر این اقدام‌های موثر در این ایالت یک نفر هم از گرسنگی نمرده است (اوکازوکی، ۱۳۶۵: ۴۰) کاهش جمعیت و مرگ و میر از پیامدهای مستقیم قحطی‌ها و گرانی‌های نان بود، اما این اعتراض‌ها پیامدهای سیاسی نیز داشت.

۲.۴ پیامدهای سیاسی-اجتماعی

در واقع نخستین پاسخ حکومت به اعتراض‌ها سرکوب بود. در تهران، تبریز، شیراز و اصفهان خشونت و ایجاد ترس اولین پیام حکومت به مردم بود (میرکیایی، ۱۳۹۴: ۱۸۵-۱۸۴). پیداست که رد و بدل کردن پیغام‌های خشونت‌آمیز جلو از یک سو و سرکوب از سوی دیگر- بین هر دو طرف برقرار بوده، اما این الگوی تمام حوادث نبوده است. با افزایش تعداد بلواها و شرکت اقشار مختلف مردم در اعتراض‌ها، مردم راهکارهای متفاوتی را برای اقناع حکومت و تغییر سیاست‌ها در پیش می‌گرفتند، که در نگاه رایج و مرسوم تاریخ‌نگاری نادیده گرفته شده است.

به طور مثال در جریان بلوای نان ۱۲۳۹ شاه، کلانتر شهر را به علت بدرفتاری با مردم به دار آویخت. اعدام آنی کلانتر مقتدر شهر، یکی از موارد انگشت‌شمار اعدام مقامات بالا در زمان ناصرالدین شاه در ملا عام بود (امانت، ۱۳۸۳: ۵۰۱). بروگش سفیر پروس در تهران نوشت: «در حقیقت کلانتر تهران قربانی شاه شد و با اعدام او جلو ادامه انقلاب گرفته شد» (بروگش، ۱۳۷۳: ۶۰۵). عدالت انتقام‌جویانه ناصرالدین‌شاه به مردم نوید می‌داد که در نظر دارد با قدرت از جانب آن‌ها دست به اقدام بزند،

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۷۹

اما توسل به جامه سرخ (نشان غضب شاه) و مجازات‌های غیرمنصفانه هم تاثیر نبخشید. قحطی تا برداشت محصول بعدی همچنان مردمان را تباه کرد، در حالی که انبارهای بزرگ وزرا و مقامات عالی دست نخورده ماند و کسی به اوامر ملوکانه که تمامی ذخایر باید به بازار آید ارجی ننهاد (امانت، ۱۳۸۳: ۵۰۴).

اما همان‌طور که اشاره شد مهم‌ترین واکنشی که حکومت به اعتراضات مردم نشان می‌داد عزل حکام و دیوانیان از مناصب خود بود. همان‌طور که در جدول ۲ مشخص است، در ۲۳ مورد از ۴۶ شورش، حکومت مرکزی حاکم ولایات یا یکی از دیوانسالاران را از کار برکنار کرده است. آدمیت نیز به نقل از رساله مجدی^۳ تاثیر بلوهای نان در تغییرات حکومتی را تایید می‌کند. به این مسئله بسیار مهم نیز اشاره داشته که آن بحران عمومی از موثرترین عواملی بود که شاه را به برکنار کردن مستوفی‌الممالک و روی کار آوردن میرزا حسین خان مشیرالدوله مصمم کرد. «عاملی که به فکر ترقی، نیروی عملی بخشید واقعیات سیاسی اقتصادی بودند. در واقع بحران اقتصادی و بیم سیاسی و ناتوانی دولت بود که ضرورت اصلاحات را مسلم گردانید.» (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۱۸-۱۱۶).

در نتیجه همان‌گونه که اسناد و شواهد تاریخی نشان می‌دهند، تاثیرات سیاسی بلوهای نان حتی به سطح تغییر صدارت پادشاه نیز رسیده است. در واقع این امر گواه این مدعا است که این اعتراضات فقط از «سر شکم» اتفاق نیافتاده‌اند (البته که محرک اولیه آن قحطی و کمبود نان بود). بعد از مدتی مردم بر اثرگذاری اعتراض‌های خود واقف شدند و انواع نیازهای خود را چه زیر لوای بلوهای نان و چه به طور مستقیم از حکومت تقاضا می‌کردند (شکل‌گیری سوژه مدرن). در حقیقت وقایع تاریخی همچون قحطی نان و در پیامد آن بلوها، زمینه‌ساز تغییرات بزرگی بوده و بی‌تاثیر بر جریان‌ات تاریخی نبودند. در صورتی که اگر این اعتراضات را، شورش‌های صرفاً اقتصادی بخوانیم، هیچ کدام از این پیامدهای تاریخی، توجیه‌پذیر نیست.

در جامعه‌ای که در آن سیاست‌ورزی ضعیف و دولت به طور معمول ظالم بود، توده‌ی مردم می‌توانستند اراده‌ی خود را از طریق تهدید به بی‌نظمی یا توزیع شبنامه‌ها، خرابکاری عمدی و البته خود بلوا اعمال کنند. به طور چشم‌گیری طبقات متوسط و پایین جامعه‌ی شهری منظم‌ا در سازمان‌دهی این گونه شورش‌ها شرکت می‌کردند (مارتین، ۱۳۹۴: ۴۲).

جدول ۲. حکام و دیوانیان معزول در بحران‌های نان در عصر ناصری

نام	شهر	سمت	تاریخ (ش.ه)	نام	شهر	سمت	تاریخ (ش.ه)
میرزا صادق قائم مقام	تبریز	پیشکار	۱۲۳۵	حمزه میرزا حشمت‌الدوله	خراسان	حاکم	۱۲۵۰
عبدالصمد میرزا عزالدوله	قزوین	حاکم	۱۲۳۹	یوسف خان مستوفی‌الممالک		صدر اعظم	۱۲۵۰
کیومرث میرزا عمیدالدوله	کرمان	حاکم	۱۲۳۹	مرتضی قلی خان وکیل‌الملک	کرمان	حاکم	۱۲۵۶
میرزا موسی	تهران	وزیر	۱۲۳۹	علیرضا خان شهاب‌الملک	کرمان	حاکم	۱۲۵۷
محمود خان	تهران	کلاتر	۱۲۳۹	فتحعلی خان صاحب دیوان	تبریز	پیشکار	۱۲۵۸
مسعود میرزا یمین‌الدوله	شیراز	حاکم	۱۲۴۴	محمدرضا خان قوام‌الملک	شیراز	کلاتر	۱۳۶۵
میرزا محمد قوام‌الدوله	شیراز	پیشکار	۱۲۴۴	محمدرضا خان قوام‌الملک	شیراز	کلاتر	۱۳۷۱
میرزا محمدخان سپهسالار		صدر اعظم	۱۲۴۴	عبدالوهاب خام نظام الملک	تهران	پیشکار	۱۳۷۲
میرزا حسین وزیر	یزد	حاکم	۱۲۵۰	محمدحسین خان سعدالملک	شیراز	پیشکار	۱۳۷۲
میرزا فتحلی صاحب دیوان	اصفهان	حاکم	۱۲۸۸	عبدالرحیم خان قائم‌مقام	تبریز	پیشکار	۱۳۷۴
میرزا سید یوسف	قم	نائب‌التولیه	۱۲۸۸	زین‌العابدین شریف‌الدوله	تبریز	پیشکار	۱۳۷۴
میرزا عیسی	تهران	وزیر	۱۲۸۸				

منبع: کتاب نان و سیاست. میرکیایی (۱۳۹۴)

بلوهای نان هدفشان معمولاً به تصحیح پاره‌ای سوءاستفاده‌ها محدود می‌شد، اما اگر کسی به مسائلشان توجه نمی‌کرد، مسلح می‌شدند و وضعیتی به وجود می‌آوردند که کنترل‌ناپذیر می‌شد تا سرانجام شاه، حاکم دیگری گسیل می‌کرد (فوران، ۱۳۹۲: ۲۳۹).
کرونین نیز تایید می‌کند که بیش‌تر این کنش‌ها، عموماً در سلسله‌مراتبی شناخته شده دسته‌بندی می‌شد و به صورت متوالی تا زمان پذیرش خواسته‌ها از سوی مقامات مورد استفاده قرار می‌گرفتند. در سده‌ی ۱۳ (ش.ه) و پیش از آن، اعتراضات مردمی معمولاً به دلیل مسائل محلی یا منطقه‌ای نظیر دشمنی با حاکم سرکوبگر صورت می‌گرفت. از اواخر

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۸۱

این سده، اعتراضات توده‌های شهری در تهران و دیگر شهرهای عمده به شکلی فزاینده بر موضوعاتی مانند سیاست ملی متمرکز شد و به میزان زیادی با موفقیت همراه بود (کرونین، ۱۳۹۴: ۱۸۲) بلوهای نان به بستری برای اعتراض به موضوعات دیگر تبدیل می‌شد و اقشار و گروه‌های شهری را در برابر حکومت متحد می‌کرد.

پیامدهای سیاسی و اقتصادی شورش‌های نان، حکومت مرکزی را در یک نگرانی دائمی نگه می‌داشت. مجدالملک در رساله‌ی کشف الغرائب درباره‌ی نگرانی شاه از بروز شورش در قحطی ۱۲۵۰ می‌نویسد:

شاهنشاه جم‌جاه به احتیاط این‌که این همه عارض در این قحط سال، مایوس و نامراد به اوطان خود عود کنند عاقبت خوب نخواهد داشت و بیم مفسده‌ی عظیم خواهد بود، در دفع ظلم و تغییر حاکم و رد شدن جریمه و احقاق حق رعیت دستخط‌های موکده صادر نمودند (سینکی، ۱۳۵۸: ۳۶).

باید توجه داشت که بیشتر این تظاهرات برنامه‌ریزی شده و بخشی از پیشرفتی بود که به بیان سیاسی شکلی جدید می‌بخشید (مارتین، ۱۳۹۴: ۱۹۲). در واقع، بلوهای نان به تدریج حکومت را به احساس مسئولیت بیشتر در برابر مردم وا داشته است.

معترضان هنگامی که شکایات آنان مورد توجه قرار نمی‌گرفت در اعتراض بر ضد بی‌عدالتی‌ها می‌توانستند سازمان‌دهی را برگزینند. نوعی گفت‌وگو در مجموعه‌ای از ترفندها میان معترضان و حکومت جاری بود که از آن طریق معترضان نخست در صدد بر می‌آمدند تظاهرات خود را مشروعیت ببخشند و در مرحله‌ی بعد اقتدار دولت یا نمایندگانش را از بنیان برفکنند (مارتین، ۱۳۹۴: ۳۱۸). از دیگر پیامدهای این قحطی‌ها تغییر در شیوه‌ی حکمرانی مانند تشکیل شوراها و یا تشکیل صندوق عدالت بود.

برای مثال در سال ۱۲۴۳ در واکنش به شکایات روزافزون مردم از وزراء، شاه کوشید با ایجاد «صندوق عدالت» سد دیوان‌سالاری را در هم بشکند. شاه در مقام پاس‌دار اصلی نظم اجتماعی قصد داشت «دیوان عدالت بی‌طرفی» برپا کند. بنابر دست‌خط همایونی «در ایران حتی در حق پیرزن ضعیف هم ستم روا نیست و هر آیینیه مورد بدرفتاری قرار گیرد و موضوع به سمع مبارک برسد بلافاصله ریشه آن ظلم و ستم به کل قطع می‌شود.» صندوق عدالت نمونه‌ی بارز بازگشت شاه به عالم پادشاهی سستی پس از امحای تمایلات داخلی و خارجی برای اصلاحات بود (امانت، ۱۳۸۳: ۵۱۶). نظم‌الدوله نیز در کوششی برای اداره امور، شورایی به نام مجلس استنطاق از علما و اشراف تشکیل داد که باید سه روز در هفته

تشکیل می‌شد و به مشکلات مردم رسیدگی می‌کرد. علاوه بر آن، شورایی که به نام عدالتخانه‌ی فارس مشهور شد به مشکلات مردم رسیدگی می‌کرد (روزنامه حبل‌المتین، ۱۳۱۳: شماره ۱۰). در دهه‌ی ۱۲۶۰ شورایی برای جبران بی‌عدالتی‌ها در تهران به کار پرداخته بود که البته بیشتر یک ابتکار دولتی بود. اما شورای شیراز نهایتاً تا حدی کاربرد رسیدگی به شکایات را هم پیدا کرد (روزنامه حبل‌المتین، ۱۳۱۳: شماره ۱۳).

تشکیل شوراهای نان از افراد برگزیده شهری در ولایاتی همچون اصفهان، شیراز، آذربایجان، فارس، کرمانشاه و کاشان یکی از تحولات مهم در روابط مردم و حکومت در این دوره است. بی‌گمان شکل‌گیری چنین شوراهایی نقش موثری در تقویت اندیشه اداره امور کشور به صورت شورایی و همچنین دخالت دیگر نیروهای اجتماعی در امر سیاسی داشت. تفکری که در سال‌های بعد زمینه‌ساز ظهور نهضت مشروطیت شد. همان‌طور که می‌بینیم این حرکات جمعی در بعضی از شهرها به نتیجه می‌رسید و متعاقب آن حتی شوراهایی از خود مردم به منظور نظارت بر امور غلات و نان تشکیل می‌شد. این نتایج حرکات جمعی - هر چند محدود - نشانه‌ای از تغییر در رابطه‌ی بین دولت و فرد (شهروند) و تغییر ساختار سیاسی در دنیای جدید است. در واقع تحقق سوژه‌ی سیاسی را در اثر این قحطی‌ها و با نمود شوراهای می‌بینیم. این امر می‌تواند نشانه‌هایی از تغییر نظم سنتی پیشین باشد.

بر این اساس، حکومت و جامعه در دوره‌ی قاجار با یکدیگر تعامل می‌کردند. این واقعیت که آنها به یک نظام ارزشی که تمام سطوح جامعه را شامل می‌شد باور داشتند، آنان را قادر می‌ساخت انسجامی را حفظ کنند که برای بقای استقلال کشور مهم بود. در واقع، این نکته بسیار مهم‌تر از نیروی نظامی بود. مذاکره بر اساس حقوق و تکالیف پذیرفته شده جریان می‌یافت. براساس ماهیت حکومت در ایران دوره‌ی قاجار، مبنای درک متقابل دولت و مردم این گونه بود و آنها هنگامی که مخالفتی سر بر می‌آورد، یا به نظر می‌رسید تفاهم فی‌مابین از بین رفته است، لزوماً با یکدیگر در تقابل قرار نمی‌گرفتند. آنان بیشتر در روند چانه زنی وارد می‌شدند که تمام سطوح جامعه درگیر آن بود. آنها متکی بر امکانات و وسایل خود مذاکره می‌کردند (مارتین، ۱۳۹۴: ۳۱۸-۳۱۶). به نظر می‌رسد مردم به این نکته پی برده بودند که شورش‌های نان قدرت رویارویی آنها را با حکومت بالا برده است و مسئله‌ی نان سیمای موجه‌تری (در چارچوب فرهنگ عرفی و اسلامی) به اعتراضات آنان می‌بخشید. همه‌ی این اعتراضات و بلواها بستری برای حرکت مردم در مشروطیت شد.

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی‌خواه) ۳۸۳

شاید بی دلیل نبود مردم شیراز که بیش‌ترین بلوهای نان را در عصر ناصری برپا کرده بودند و بیشتر از مردم ولایات دیگر موفق به تغییر حکام خود شده بودند، در شورش علیه کمپانی رژی و مسئله‌ی تنباکو نیز پیش‌قدم شدند و سید علی اکبر فال اسیری که شرکت در شورش‌های نان و رهبری این بلوها روز به روز بر نفوذش در شهر افزوده بود در این حرکت نیز سخنگوی نخست معترضین باشد (میرکیایی، ۱۳۹۴: ۱۹۵). در گذشته تصور می‌شد جنبش تنباکو دفعتاً و احتمالاً با برخی هشدارها در مورد بحران ناشی از روترز در سال ۱۲۵۴ به وقوع پیوست. اکنون آشکار است که نه تنها امتیاز روترز و تنباکو بلکه همچنین خود انقلاب مشروطیت نیز تا حدی به سبب سنت اعتراض سازمان‌یافته علیه دولت و درخواست رعایت عدالت و انصاف از سوی دولت، پدید آمده بوده (مارتین، ۱۳۹۴: ۳۲۶-۳۲۵). در حقیقت، این قیام‌ها و پیامدهای آن نشان‌دهنده جریان مستمر چانه‌زنی و مذاکره بین مردم و حکومت است. خوانش تاریخی این وقایع همچون رخدادهایی مجزا و قائم به ذات راه به خطا می‌برد. به طور اجتناب‌ناپذیری، در یک جامعه‌ی بسیار فقیر که نزاع بر سر منابع بسیار است، اساس و علت ظاهری مقاومت‌ها و یا بلوها همواره اقتصادی و مربوط به مالیات‌ها، قحطی، رشد و افزایش قیمت کالاهای ضروری است. اما در پس این انگیزهای اقتصادی شورش روند مذاکره، چانه‌زنی و پویایی تاریخ قرار دارد.

۵. نتیجه‌گیری

این شورش‌ها، اعتراضات و حوادث در تاریخ‌نگاری مرسوم (تحت تأثیر پارادایم شرق‌شناسی) مهجور بوده و کمتر به آن‌ها پرداخته شده است. حوادثی که در سیر تحول تاریخی اندیشه و تغییر ساختارهای اجتماعی بسیار اثرگذار بوده‌اند. در واقع می‌توان این نوع تاریخ‌نگاری را «تاریخ انتزاعی» (Abstracted History) نامید. تاریخی که با حذف نیروهای اجتماعی واقعی، نقش ساختارهای مادی و عینی، کنش‌گران جمعی و گروه‌های مختلف اجتماعی تاریخ را تبدیل به یک روایت تک‌خطی، تک‌صدایی و بدون تناقض می‌کند.

همان‌گونه که در یافته‌ها مشاهده شد، علل شکل‌گیری این بلوها، شامل: علل لازم چون قحطی، خشکسالی، گرانی تا عدم تدبیر و بی‌لیاقتی حکام و علل کافی و قوام‌دهنده‌ی آن‌ها: اخلاق و ارزش‌های سستی رایج در عرف جامعه است. به خصوص عدالت‌طلبی و برداشت

مردم از مفهوم عدالت و وظیفه‌ی حاکم در برقراری آن که از فرهنگ عرفی و اسلامی جامعه نشأت گرفته است. همچنین از نظر اجتماعی ساختار این بلواها از یک ائتلاف بین اقشار مختلف فرودست شهری چون زنان، سربازان، لوطی‌ها با حمایت طبقه‌ی متوسط و متنفذان مانند روحانیان، تجار و بازرگانان شهر تشکیل شده است. از جمله پیامدهای سیاسی این شورش‌ها: تغییر در شیوه‌ی حکمرانی مانند تغییر حکام محلی و تشکیل شوراهای مردمی (صندوق عدالت و...) و همچنین ایجاد آگاهی سیاسی بین مردم است.

تعدد این اعتراض‌ها و در کنار هم قرار گرفتن اقشار مختلف به مردم این آگاهی را منتقل کرده که نوع دیگری از ساختار سیاسی و رابطه‌ی بین حکومت و مردم نیز ممکن است. در واقع سوژه سیاسی مدرن در همین اعتراض‌های طولانی مدت و کشمکش بین مردم و حکومت در حال شکل‌گیری است. این شورش‌ها به قطع در شکل‌گیری انقلاب مشروطه و آماده کردن بستر اجتماعی آن اثرگذار بوده‌اند. در واقع، این اعتراضات طولانی و فضای کشمکش بین دولت و مردم در شکل‌گیری سوژه‌ی سیاسی مدرن و تغییر مناسبات بین ملت و دولت و ایجاد نطفه‌ی مدرنیته سیاسی اثرگذار بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در منابع تاریخی، تاریخ‌ها به هجری قمری آورده شده، مثلاً برای راحتی تقریب ذهنی خوانندگان تمامی تاریخ‌ها از این به بعد به تاریخ هجری شمسی تغییر پیدا کرده است.

2. Edmund ("Terry") Burke III

استاد برجسته تاریخ دانشگاه کالیفرنیا، سنت کروز است. زمینه‌های تحقیقاتی وی تاریخ اسلامی، تاریخ مدرن خاورمیانه و آفریقای شمالی، تاریخ مدیترانه، تاریخ فرانسه، شرق شناسی، امپریالیسم اروپا و تاریخ جهان است.

۳. رساله کشف الغرائب از میرزا محمدخان مجدالملک (۱۲۹۸-۱۲۲۴ ه.ق). این رساله در زمان ما به نام رساله مجدیه چاپ شده است. (مجدالملک سینکی (۱۳۵۸)، رساله‌ی مجدیه، به کوشش فضل‌الله گرگانی، تهران: اقبال)

کتاب‌نامه

آدمیت، فریدون و ناطق، هما (۱۳۵۶)، افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشرنشده دوران قاجار، تهران: انتشارات آگاه

شکل‌گیری سوژه سیاسی مدرن: ... (روح‌الله قاسمی و سارا یوسفی خواه) ۳۸۵

آدمیت، فریدون (۱۳۸۵)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار*، تهران: انتشارات خوارزمی.
چاپ سوم

الگار، حامد (۱۳۶۹)، *دین و دولت در ایران*، مترجم ابولقاسم سری، تهران: انتشارات توس
امانت، عباس (۱۳۸۳)، *قبله عالم: ناصرالدین‌شاه قاجار و پادشاهی ایران*، مترجم حسن کامشاد، تهران:
نشر کارنامه

اوکازوکی، شوکو (۱۳۶۵)، *قحطی بزرگ ۱۲۸۸*، آینده، سال ۱۲، صص ۲۸-۴۱
بروگش، هینریش (۱۳۷۳)، *سفری به دربار سلطان صاحبقران ج ۱*، مترجم حسین کردبچه، تهران:
انتشارات علمی و فرهنگی

جمالزاده، محمدعلی (۱۳۷۶)، *گنج شایگان*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
حسینی، رباب (۱۳۷۱)، *قحطی و گرانی در سال ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸*، گنجینه اسناد، شماره ۷ و ۸، صص
۴۷-۶۳

رحمانیان، داریوش و میرکیایی، مهدی (۱۳۹۲)، *تأثیر بلواهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر
ناصری، تحقیقات تاریخ اجتماعی*، زمستان ۹۲، شماره ۲، صص ۶۵-۹۷

رحمانیان، داریوش و میرکیایی، مهدی (۱۳۹۳)، *تأثیر خشکسالی و قحطی بر وضعیت مالکیت زمین در
ایران عصر ناصری، مطالعات تاریخ اسلام*، شماره ۲۳، صص ۲۱۹-۲۵۳

روزنامه حبل‌المتین (۱۳۱۳)، شماره ۱۰، سال ۴، ۲۱ شعبان ۱۳۱۳

روزنامه حبل‌المتین (۱۳۱۳)، شماره ۱۰، سال ۴، ۱۲ رمضان ۱۳۱۳

سردار، ضیاءالدین (۱۳۸۷)، *شرق‌شناسی*، مترجم محمدعلی قاسمی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی
و اجتماعی

سعید، ادوارد (۱۳۸۳)، *شرق‌شناسی*، مترجم لطفعلی خنجی، تهران: امیرکبیر

سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر (۱۳۶۱)، *وقایع اتفاقیه*، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم

سینکی، مجدالملک (۱۳۵۸)، *رساله‌ی مجدیّه*، به کوشش فضل‌الله گرگانی، تهران: اقبال

ظل‌السلطان، مسعودمیرزا (۱۳۶۸)، *خاطرات ظل‌السلطان*، ویرایش خدیوچم، انتشارات اساطیر، جلد دوم

علمداری، فرهاد (۱۳۹۰)، *خوراک و سفره‌آرایی ایرانیان در دوره قاجاریه*، تهران: سیمین

فوران، جان (۱۳۹۲)، *مقاومت شکننده*، مترجم احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا،
چاپ ۱۲

فوزی، یحیی (۱۳۹۳)، *عدالت در اندیشه سیاسی اسلام: مفهوم شناسی و راهبردها، فصلنامه اندیشه
سیاسی در اسلام*، پاییز ۹۳، شماره ۱، صص ۵۹-۹۰

۳۸۶ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- کرونین، استفانی (۱۳۹۴)، مقاله انقلاب مشروطهف سیاست مردم‌گرایانه و دولت‌سازی در ایران، مجموعه مقالات انقلاب مشروطه ایران ویراستار ونسا مارتین و هوشنگ شهابی، مترجم محمدابراهیم فتاحی، تهران: کتاب پارسه، صص ۲۰۰-۱۷۵
- لایپدوس، ایرا (۱۳۹۱)، اسلام و تجربه ی تاریخی ملل مسلمان، مترجم عباس احمدوند، کتاب ماه- تاریخ و جغرافیا-نظرگاه، شماره ۱۷۶، صص ۱۹-۱۲
- مارتین، ونسا (۱۳۹۴)، دوران قاجار، چانه‌زنی، اعتراض و دولت در ایران قرن نوزدهم، مترجم افسانه منفرد، تهران: نشر اختران. چاپ دوم
- مستوفی، حمدالله (۱۳۹۳)، شرح زندگانی من، تهران: زوار، ج ۱
- میرکیایی، مهدی (۱۳۹۴)، نان و سیاست، تهران: نشر علم
- ویلز، سی.جی (۱۳۶۸)، ایران در یک قرن پیش، مترجم غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال

Burke, E. (1986). Understanding Arab Protest Movements. *Arab Studies Quarterly*, 8(4), 333-345.
Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41857851>

Thompson, E. P. (1971). The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. *Past & present*, (50), 76-136.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی